

Agneta Pleijel. Nordiska priset, Börssalen 11 april 2018

Om förluster och att bli vuxen

Att tilldelas Svenska Akademiens Nordiska pris kom fullkomligt oväntat. Att säga hur överrumplande det kändes och hur värmande det är, räcker inte. I över ett kvarts sekel var jag ledamot av ett annat stipendie-och prisutdelande samfund, De Nio. För några år sen avgick jag utan åthävor och dramatik för att få mer tid att skriva, och sen dess har jag gjort det.

Jag invaldes i De Nio 1988 och det året gick ett av samfundets två stora essäpriser, Lotten von Kraemers pris, välförtjänt till Ulf Linde. Jag hade inte deltagit i beslutet, men glömmer aldrig tackbrevet från honom som lästes upp på mitt första sammanträde.

Ulf Linde skrev att han särskilt gladdes över ett pris från en krets vars ledamöter han i högsta grad respekterade. Samma sak vill jag säga. Jag ser priset som en erkänsla från respekterade kollegor. Hängivenheten gäller språket och litteraturen, inget annat. För detta vill jag frambära mitt djupt kända tack.

Att omkransas av två Saror som jag djupt uppskattar, gör den här kvällen till en fest. Vi alla som är här deltar i den.

När jag ännu tidigare i livet ledde Aftonbladets kulturredaktion kunde det hända att jag kom till redaktionen en morgon och såg särskilt dyster ut. Min kollega och vän Axel Liffner, salig i åminnelse, plirade upp över sin gröna Halda och sa genom cigarettröken: hörrödu, du duger. Idag med.

Det behöver alla höra ibland, hur vuxna vi än är.

Jag har inbjudits att tala en stund i valfritt ämne, och jag tänker tala om förluster. Evt ejes kun det tabte, som Ibsen sa.”I grunden äger man bara sina förluster”, citerar jag ur Per Wästbergs senaste bok ”Klasskamraten”. Det strök jag för och finner sant. ”Tala, minne!” heter en av de finaste böcker man kan läsa om förluster, av Vladimir Nabokov. Genom hela hans märkvärdiga författarskap ligger exilen och förlusten av barndomsspråket som bakgrund, fast osentimentalt och i oändliga tematiska variabler.

Våra förluster är minnets starkaste signallampor.

Jag ska tala om något mindre dramatiskt, förlusten av en barnbok. Det finns såna böcker, man läste dem tidigt, och sen försvann de, inga spår - bara känslan av övergivenhet, hemlöshet och förlust. För att konkretisera: det var i Princeton, New Jersey och sent 40-tal, jag var åtta år.

Jag bodde i en av ett stort antal grönmålade och lådformade träbarracker, som inrymde tre eller fyra exakt likadana lägenheter. Husen var inte olika dem man kan förvärva i spelet Monopol. Det var en märklig och lite udda miljö.

Här var unga forskare från hela världen inhysta. Nära oss bodde familjen Chow, pappan var matematiker och kines, mamman var tyska och de hade tre döttrar precis som min familj. Den mellersta var min bästa vän. De asfalterade gångarna på de grästäckta sluttningarna lämpade sig för rullskridskor; jag är fotograferad med såna på fötterna.

Området hörde till Institute for Advanced Studies där min far, ung matematiker, arbetade och som byggts upp för Albert Einstein, som för övrigt också var där, och hade ett mystiskt omsusat arbetsrum i tegelbyggnaden, precis som pappa. Jo, jag nigit för Albert Einstein.

Jag läste i sju- åtta-årsåldern massor av böcker på engelska, ”The Bobbsey Twins”, ”Polyanna”, ”Trough the Looking Glass” och så vidare, ingen fara med dem, dem kunde jag ta med till Sverige, men inte den här. Ute piskade snön mot fönsterrutan, jag hade hög feber, och jag bönföll mamma att fråga en gång till. Hon frågade. Hon var beredd att betala. Hon stod vid sängen och jag höll envist fast i boken. Omöjligt, biblioteksböcker säljs inte.

Uppslitande att tvingas resa till Sverige utan den. Boken personifierade allt jag inte ville överge. Amerika, bilresan till Kalifornien i den begagnade Nashen, indianreservaten som vi besökte och skolan där jag gick i Princeton och de rättframma amerikanska barnen och språket och hela tillvaron. Allt som var hemma skulle nu med andra ord överges.

Åren gick och hela livet. Det har hänt att jag under en nattlig skogs promenad med månsken hört pojken i boken andas tätt intill mig och fyllts av en stark närvarokänsla, en unio mystica-upplevelse. Den säger att jag är del av en helhet, en del av skapelsen. Nog om det.

Sextio, kanske nära sjuttio år senare bad mig Jan Eklund i DN att skriva tre korta sommarnotiser om böcker som betytt mycket. Två var inte svåra att välja, men om den tredje kunde jag vid det laget bara säga att huvudpersonen var sioux-indian och hette Black Moon och att boken ingick i mina starkaste och mest livsformande läsoplevelser.

Jag fick flera läsarbrev och några läsare visste mer än jag och kunde identifiera boken. Den heter ”Wi Sapa: Black Moon, The Story of a Sioux Indian Boy” från 1936. Kanske har någon av er läst den. Författaren heter Lyla Hoffine. Jag beställde boken via Amazon, och började läsa i – ja vad ska jag säga – i en svårbeskriven förväntan. Nu skulle plötsligt ett starkt strålkastarljus kastas över

ett fullkomligt bortglömt barn, nämligen mig. De barn vi var en gång är oåtkomliga, vad vi än inbillar oss. Spåren är övertäckta.

Först häpnade jag över hur saklig boken är. Den beskriver en grupp nomadiserande sioux-indianer som strövar genom ett vidsträckt landskap. De reser sina konformade tipi-tält, de sköter sina draghundar, de jagar buffel och kvinnorna bereder hudar och man berättar legender för varandra vid elden.

Språket är enkelt, men med av allt att döma antropologiskt korrekta upplysningar om skilda indianfolk, indianspråk och sedvänjor. Gruppen möter fientligt sinnade crow-indianer och vänligt inställda svartfotsindianer. De första vita dyker upp, de är pälshandlare som skänker pojken Black Moon en kniv och en filt.

Lyla Hoffine föddes 1897 i Wisconsin, var lärarinna och skrev en rad barn- och ungdomsböcker, flera med indianska motiv och fick en rad utmärkelser. Hon dog 1984. Vid andra läsningen insåg jag vad som gjort boken omistlig.

Indianpojken, sju eller åtta, sitter i öppningen till sin tipi och betraktar månen. När han sluter ögonen ser han den fortfarande, men nu är den svart. Han berättar om synen för sin far, hövdingen Many Bears, som beslutar att den dittills namnlöse pojken har funnit sitt namn, Black Moon. Det är hans invigning i familjen och stammen. Han ska bära namnet tills han får sitt vuxennamn.

Namn är tillhörighet. Namn är erkänsla och acceptans. Namn är att räknas, också om man bara är ett barn. Så är det med namnet Black Moon. Han sveps in i respekt och vördnad och kärlek i ett bolster av självklar tillhörighet. Boken är antropologi men också en äventyrsberättelse med gastkramande händelser, fast stillsamt skildrade.

Så försöker Black Moon vid ett tillfälle tillsammans med sin bästa vän, den faderlöse Walks-By-Himself, stjäla en häst från en annan stam, den hästrika och bofasta Mandan-stammen. Han upptäcks och blir tillfångatagen. Efter en lång tids vistelse rymmer han en natt av pur hemlängtan och hittar efter stora umbäranden tillbaka till sin stam.

Handlingen är inte det viktiga. Det är hemkänslan. Jag greps på nytt av den djupa mättnadsupplevelsen av veta att varje barn vördas genom att ha sin plats i gemenskapen. Och av undervisningen hos medicinmannen Great Eagle som berättar varför saker och ting är som de är och hur man måste handla. Och inte minst av de rituella bönerna - uppåt, åt norr, åt öster, åt väster och åt söder, slutligen neråt under jorden. Det är förbindelsen med the spirits, de osynliga andarna.

Boken är full av poesi. Månaderna heter Månen av det röda gräsets ankomst eller Månen när ponnyhästar ömsar skinn. Varje barn måste lära sig teckenspråk: det finns tillfällen då man måste kunna vara absolut tyst. De många metamorfoserna mellan djur och människor är poesi och äventyr. Det handlar om stoicismen i att lära sig uthärda smärta för att bli man. Jag tror att jag en gång drack boken som en törstande dricker ett glas vatten.

Fast jag var flicka. Det skulle vara naturligt om jag var kär i Black Moon. Det var jag givetvis, djupt förälskad. Men det var värre än så. Black Moon var en del av mig, en hemlig del, en stoisk, tapper, uthärdande och modig del. Jag hävdar inte att jag lärde mig att bli vuxen av denna sioux-stam, fast jag nog tror att det var så. Jag vill däremot påstå att boken motsvarade en djupt liggande och alltför obeaktad del av mig, som jag blev påmind om.

Hur kan en flicka identifiera sig med en indianpojke? Det finns kvinnor i boken, som mamma Gentle Woman och storasyster Pretty Wind, och kvinnan Singing

Woman. System Pretty Wind skänks av sin far till en man i en annan stam och flyttar dit, vilket beskrivs. Kvinnorna har vackra namn. De är kloka och det framhålls t ex att de paddlar skickligare än männen och de berättar minst lika goda historier. Men deras namn är en aning mesiga och av mindre dignitet än männens, vars namn måste förvärfvas och som befästs genom kollektiva riter och ceremonier.

Det är pojken, Black Moon, som integrerar stammens etos. Genom honom berättas hur det går till att bli en vuxen människa. Att man måste handla så man kan vara stolt över sig själv. Det krävs offer av en. Man måste kunna skiljas från sin dyrbaraste ägodel, i Black Moons fall en röd magisk sten som Big Eagle vid manbarhetsprovet har gett honom.

Det innebär uppoffring, smärta och förlust. Det krävs mod och tapperhet och offerberedskap för att bli vuxen. Det är något annat än i Freuds sexualteori och oidipuskomplexet. Den stora grejen med att vara Black Moon är att vara bärare av ett etos, av historiens kod, av de rituella passagera till vuxenhet.

Ja, för att en dag upptäcka att det inte är så för att man råkar vara flicka. Hur ska man beskriva den upptäckten? Ja, ungefär som en snopen förlust. Vad nu då? vad är det här? hur hanterar jag detta? Med åren kom jag att starkt uppleva denna snopenhetens förlust. Som jag tyckte liknade ett taskigt, illa genomtänkt skämt. Det här är ofta svårt att ge ord åt. Jag har ibland försökt kontra skämtet med ett annat skämt, som i min senaste bok där jag beskriver hur det var att föda, en uteslutande kvinnlig erfarenhet.

Låt mig parentetiskt citera mig själv ur ”Doften av en man”, detta apropå indianer. När jag ibland läser upp det här stycket om efter förlossningen brister de flesta kvinnor i publiken ut i ett införstående skratt, medan det händer att

någon man bland åhörarna storgarvar så det är svårt att få tyst på honom. Så här, om hemkomsten från BB och om barnafadern L.:

Hemma visar det sig att L. har mycket ont i magen. Han tycker sig under natten ha legat i svåra, ja, i fullkomligt uppslitande födslovåndor. Hon bär med stapplande och hopsydd steg en matbricka till honom i sängen. // Hon berättar för honom att fenomenet är välkänt i antropologin. Hos vissa indianstammar är det mannen som genomlider förlossningen, vilket ger upphov till storartade kosmologiska legender.

Slut parentes. Låt mig återknyta till att förlusterna är minnets brandfacklor. Om man är författare är de också omistliga redskap. Jag har ibland i intervjuer sagt att vissa av mina böcker speglar mitt intresse för antropologi, vilket i sin tur har att göra med att min holländsk-javanesiska mormor, liksom min mamma, kom från Surabaja på Java.

Jo, det är nog sant.

Men nu, efter ytterligare en omläsning av "Wi Sapa", hävdar jag att denna bok, och inte mist förlusten av den, varit avgörande för de böcker jag kom att skriva senare. Inte hade jag väl skrivit "Fungi" om den tyske vulkanforskaren Junghuhn på Java, han som upprättat en botanisk karta över växtligheten, och hans tysta duster med mästaren Schopenhauers misogyni annars!

Och inte hade jag väl läst allt som antropologen Bronislaw Malinowski skrivit utan Wi Sapa. Och delat Bronislaws grubbel över den västerländska vetenskapens utveckling under mötet med Trobrianderna, hans forskningsfält, ett matrilinealt samhälle där faderskap är okänt - ett samhälle där mannen flyttar in i kvinnans hus och inte tvärtom - och där kvinnorna därför går med lätta steg

och högburet huvud på jordens yta. Det blev med tiden min roman ”Lord Nevermore”.

Inte hade jag väl fascinerats så till den grad av tystnadens kultur – sioux-barnen blir mästare på språket som talas med händerna – att jag kom att skriva en roman om 1800-talets våldsamma och uppslitande strider för teckenspråket, nämligen romanen ”Syster och bror” om den döve målaren Albert, medgrundare till Sveriges först handikappförening 1868, Stockholms Dövstumförening.

Eller skrivit min första prosabok om mina morföräldrar på Java, ”Vindspejare”, där jag konstaterade att det väsentligaste i livet saknar ord. Det finns däremot i gesten, i handen som pekar och visar fram och når samförstånd med den andre, som också vet.

Mina romaner handlar om mycket, inte minst om kärleksförluster och om konst kontra vetenskap, men i alla finns de snopna och överrumplade kvinnorna med, de som envist framlägger alternativ, vilka går ut på att återställa en förlorad helhet. Som inrymmer känslorna, intuitionen, sinnesintrycken, tystnaden och andarna i naturen – och alltså kan liknas vid den obelysta sidan av månen. Månens baksida syns aldrig från jorden.

Så kallade jag mitt första filmmanus om den kvinnliga ryska matematikern Sonja Kovalevsky: ”Berget på månens baksida”. Kovalevsky fick – vilket är lite ironiskt - efter sina beräkningar av roterande kroppar ett berg på månens osedda baksida uppkallat efter sig.

Det påminner om den tysta underström som sällan uppmärksammas, den som löper vid sidan av vår civilisations triumfatoriska och inte sällan dödsbringande framsteg – själva ”framsteget” som det ofta kallas. Det jag kallar den obelysta sidan av månen går som en esoterisk ström genom vår kultur, eller vid sidan av

den eller under den, nämligen i poesi, i konst och musik. Hos Shakespeare går den i dagen, i häxor på heden och i visioner av lik och mycket annat, och skapar helhet.

Att bli vuxen handlar om behovet av att bli en hel människa, och överbrygga samhällets katastrofala ensidighet, som sargar och rispar upp innanmätet; jag menar själen. Ett ord som på vissa kanter hålls för ren metafysik och därför föraktas. Men okej, säg psyket då. Bristen på helhet leder som vi vet till psykiska sjukdomar. Psykisk obalans handlar ofta om ohanterliga förluster.

En bok som en gång betydde mycket för mig är Susan Langers "Philosophy in a New Key", fast det nu var länge sen jag läste den. Men den var en tröst inför den förhärskande logiska empirismen under mina filosofistudier. Bäst minns jag nu bokens tankar om kvinnors förbindelse med månen i så kallade primitiva samhällen. Ja, liksom andra delen av Ludwig Wittgensteins Tractatus tedde sig som en tröst - den del som inte skrevs, men där Wittgenstein i följebrevet till sin förläggare fastslog att det som är viktigast inte går att uttrycka i språk. Det får tigas med, konstaterade han. Eller visslas.

Andra delen av "Tractatus Logico-Philosophicus" består av tystnad.

Men litteratur görs ju av språk, vilket är en paradoxal utmaning - en närmast halsbrytande omöjlig utmaning. Hur komma åt just det som språket inte kan uttrycka? Man lyckas aldrig! Man kommer aldrig fram! Och ändå är det denna kamp med språket som skapar litteratur. Litteratur görs av språk och förluster.

Litteratur är alltså en vanvettsyssla och åt den har jag ägnat merparten av mitt liv, liksom andra författare. Läsande och skrivande är tvillingsystrar. När man läser i hopp om att få svar på obesvarade och osäkra frågor - som vem är jag,

och den slags – är läsande lika mycket som skrivande en konststart och bör räknas som en sådan.

Det man en gång har läst håller sig inte stilla.

Detaljer blir borttappade, men det lästa kommer att ingå i undervegetationen och undervattensväxligheten i ett inre hav. Det kommer att ingå i nya legeringar och konstellationer i livet man lever. Det dyker upp i form av nya och oväntade kombinationer. Den här bio- & -psykmassan, eller vad man nu ska kalla den, är en autonom verklighet. Den är en rörlig och förvandlande del av livet. Ibland tror jag att det bara är i denna autonoma dimension som man kan uppleva en verkligt djup gemenskap med andra.

Kritikern och författaren, minns jag att Birgitta Trotzig sa en gång, bör stå jämbördiga och i ögonhöjd med varandra inför verket. Det de hämtar ur verket – eller lägger ner i det – är bitar ur deras innersta och mest ogarderade liv. Hon kallade det ocensurerade i människan för ”det vilda” i henne. En mer intim gemenskap än den mellan skrivare och läsare är svår att hitta. Inte ens med sin mest älskade kan man uppnå den, eftersom den består av de hemligaste och gåtfullaste komponenterna i de individuella livet.

Det här tillåter mig att påstå att en bortglömd barnbok om en indianpojke ledde till att jag blev författare. Mina senaste böcker kan te sig som relativt enkla minnen ur en uppväxt. Men grundtonen är förtvivlan över den hopplösa oförmågan att spränga gränsen, hinnan mot språket, som i mitt fall inledningsvis och i mina unga år upplevdes som en splittring, en klyvnad och en personlig defekt. Nu tror jag inte längre att det är så, utan snarare det spår som hade givits åt mig att följa.

Författaren står vid språkets gräns och stammar. Det man redan vet är likgiltigt att skriva om. Varje bok är en resa mot något okänt, i varje fall för en själv. Så har det varit för mig. Det handlar om en erövring. Man skriver för att avtäcka, erövra och införliva – för att vidga livet och språket och få syn på något som man inte visste. Man vet inte vem läsaren är, men man skriver till honom och henne som till en införstådd.

Att skriva är att röra vid och vidgå förluster. Att lära sig hantera förluster är nödvändigt för att kunna bli vuxen. För mig är liv och litteratur oskiljaktliga. Att leva och skriva går ut på precis samma sak, att till slut kunna glömma sig själv och sina sårade känslor, sin egennytta och sin partiskhet, och inse att man ingår i en helhet som är mycket större – man ingår i berättelsen om människans vandring på jorden.

Ingen handling är betydelselös. Hur vi handlar mot varandra och vad vi säger till varandra, hur vi använder språket, formar världen som vi lever i.

Den amerikanska författaren Annie Dillard – som har kallats för en samtids Thoreau – beskriver i essäsamlingen ”Att lära en sten att tala” sitt blixtnabba möte med en vessla. Jag citerar: *Jag skulle vilja lära mig, eller komma ihåg, hur man lever. Jag besöker ärligt talat inte Hollins tjärn så mycket för att lära mig leva som för att glömma det. Det vill säga, jag tror inte att jag kan lära mig leva på ett särskilt sätt av ett vilt djur /.../ men jag skulle kunna lära mig något om tanklöshet, något om renheten i att leva i kroppens sinnen och om värdigheten i att leva utan fördomar eller motiv.* (Mina understrykningar).

Det här är svårt. Det är svårt att leva med både öppna sinnen och reflexion och moral. Nej, man får inte skämmas för att man är människa, för att travestera Tomas Tranströmer. Ur evolutionens perspektiv representerar det mänskliga

medvetandet något nytt i skapelsen. Det är förutsättningen för tidsuppfattning, för bedömning av förflutet och framtid och också för etiska ställningstaganden.

Men det är komplext; intellekt och sinnen måste balanseras till en vettig syntes, det vill säga livsbefrämjande helhet. När den sista vita noshörningshannen, Sudan, dog den 19 mars i år, och satte punkt för ytterligare en av jordens djurarter, upplevde jag det som en gigantisk förlust. Under mina, och era, barnbarns och barnbarnsbarns liv kommer inte bara noshörningen utan också tigern, lejonet och förmodligen de stora elefanterna inte att finnas längre.

Det är resultatet av den moderna mänsklighetens avskurenhet från skapelsen och naturen, vilket i sin tur är följderna av människans katastrofala ensidighet. Medan konsten, poesin, musiken, gestiken och måleriet, utgör den viktigaste - och ibland fruktar man den sista - frizonen för den mänskliga friheten, och genom det också för etiken. Konsten är själva blodomloppet i berättelsen om människan. I vår samtid, som präglas av en livshotande reduktionistisk och ekonomistisk människosyn, måste konstens frihet ständigt försvaras och dess betydelse framhävas.

Svenska Akademien är en institution ägnad åt just detta. De motsättningar som gått i dagen ser jag inte som något konstigt. Utan dem skulle det fortsatta värnandet om litteraturen haft svårt att kunna fortgå. Per Wästberg skrev häromdan, jag citerar: ”Jag vill liksom Sara Danius vara med om att bevara skönheten och värdigheten hos en institution som i sin frihet från inflytande utifrån är mycket ovanlig i Europa”.

Den helhetssynen delar jag. Och jag hoppas - och många med mig - att den ska kunna fortleva. För mig personligen känns priset jag har fått som en djupandning. Jag är helt enkelt jätteglad för det, och det betyder mycket för mig när jag återvänder till skrivbordet. Det är trots allt där vi hör hemma. Så

återigen mitt tack till Sara & Sara & till alla i Akademien som fattat beslutet, och för att Börssalen idag har pryts med blommor till fest och till glädje. Ja, det är fest i kväll. Tack också till er alla som har lyssnat.

(A.P. 10.4. 18)